
The life of Jamal al-din ibn al-Hajib and the role of his work al-kafiya in Arabic grammar

Hasanov Ulugbek Abdusalom ugli

u.hasanov@mail.ru

Doctor of Philosophy (PhD) in Islamic Studies,
Head of the Department of Languages,
Tashkent Islamic Institute named after Imam
al-Bukhari

Annotation

This article examines the life, scholarly development, teachers, and students of the eminent Arabic grammarian Jamal al-Din Abu Amr Uthman ibn Umar ibn al-Hajib al-Kurdi al-Maliki (d. 646/1249), as well as his contributions to Islamic jurisprudence (fiqh), legal theory (usul al-fiqh), Qur'anic recitation (qira'at), and Arabic linguistics. The central focus of the study is his renowned grammatical treatise al-Kafiya and the rich tradition of commentaries that developed around it over the centuries. Based on classical bibliographical source s— including Haji Khalifa's Kashf al-Zunun, al-Babani's Hadiyyat al-'Arifin, Umar Rida Kahlala's Mu'jam al-Mu'allifin, and others—the study identifies more than 116 commentaries and glosses, 9 poetic (verse) adaptations, and 4 major abridgements of al-Kafiya, while also providing information on their authors and manuscript repositories. The findings demonstrate that al-Kafiya became one of the principal textbooks of Arabic grammar in the educational traditions of Syria, Egypt, India, Rum (Ottoman Turkey), and Transoxiana. Furthermore, Abd al-Rahman Jami's commentary al-Fawa'id al-Diya'iyya is shown to represent one of the most influential and enduring links in this scholarly tradition.

Keywords

Ibn al-Hajib, al-Kafiya, Arabic grammar, nahw, commentary, gloss, Mulla Jami, al-Fawa'id al-Diya'iyya, madrasa education, bibliography

Jamoliddin ibn Hojib hayoti va uning «Kofiya» asarining arab tili grammatikasidagi o'rnini

Hasanov Ulug'bek Abdusalom o'g'li

u.hasanov@mail.ru

Islomshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD),
«Tillar» kafedrasini mudiri,
Imom Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti

Annotatsiya

Mazkur maqolada arab tili nahv ilmining yirik namoyandasi Jamoliddin Abu Amr Usmon ibn Umar ibn Hojib al-Kurdiy al-Maliki (vaf. 646/1249)ning hayoti, ilmiy shakllanishi, ustozlari va shogirdlari, shuningdek, fiqh, usul, qiroat va arab tiliga oid asarlari tahlil qilingan. Tadqiqotning markaziy qismi uning nahvga bag'ishlangan «al-Kofiya» asariga hamda mazkur asar atrofida asrlar davomida shakllangan boy sharh an'anasiga qaratilgan. Klassik bibliografik manbalar – Hoji Xalifaning «Kashf az-zunun», al-Boboniyning «Hadiyyat al-orifin», Umar Rizo Kahlolaning «Mu'jam al-muallifin» va boshqalar – asosida «al-Kofiya»ga yozilgan 116 dan ortiq sharh va hoshiya, 9 ta manzum (nazmiy) variant hamda 4 ta yirik qisqartma aniqlanib, ularning mualliflari va saqlanish joylari ko'rsatib o'tilgan. Natijalar «al-Kofiya» Shom, Misr, Hindiston, Rum (Turkiya) va Movarounnahr ta'lim muhitida arab tili grammatikasining asosiy darsligi sifatida keng tarqalganini, Abdurahmon

Jomiyning «al-Favoid az-Ziyoiya» sharhi esa ushbu an'ananing eng muhim bo'g'ini ekanini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar *Ibn Hojib, al-Kofiya, arab tili grammatikasi, nahv, sharh, hoshiya, Mulla Jomiy, al-Favoid az-Ziyoiya, madrasa ta'limi, bibliografiya*

Жизнь Джамалуддина ибн аль-Хаджиба и место его труда «Аль-кафия» в грамматике арабского языка

Хасанов Улугбек Абдусалом угли
u.hasanov@mail.ru

*Доктор философии (PhD) по исламоведению,
Заведующий кафедрой «Языки»,
Ташкентский исламский институт имени
Имама аль-Бухари*

Аннотация *В данной статье анализируются жизнь, научное становление, учителя и ученики выдающегося представителя арабской грамматической школы Джамалуддина Абу Амра Усмана ибн Умара ибн аль-Хаджиба аль-Курди аль-Малики (ум. 646/1249), а также его труды по фикху, усуль аль-фикху, кираату и арабскому языку. Центральное место исследования занимает его знаменитый грамматический труд «аль-Кафия» и богатая традиция комментариев, сложившаяся вокруг этого произведения на протяжении многих веков. На основе классических библиографических источников – «Кашиф аз-зунун» Хаджи Халифы, «Хадият аль-'арифин» аль-Бабани, «Му'джем аль-муаллифин» Умара Ризы Каххалы и других – установлено, что к «аль-Кафии» было написано более 116 комментариев и глосс, 9 стихотворных (поэтических) переработок и 4 крупных сокращённых версии; также указаны их авторы и места хранения рукописей. Полученные результаты подтверждают, что «аль-Кафия» широко использовалась в качестве основного учебника по грамматике арабского языка в образовательных центрах Шама, Египта, Индии, Рума (Турции) и Мавераннахра, а комментарий Абдуррахмана Джами «аль-Фаваид аз-Зияийя» является одним из наиболее значимых звеньев этой научной традиции.*

Ключевые слова *Ибн аль-Хаджиб, аль-Кафия, грамматика арабского языка, нахв, комментарий, глосса, Мулла Джами, аль-Фаваид аз-Зияийя, медресе, библиография*

Kirish

Arab tili Qur'oni Karim tili bo'lgani sababli ham diniy ilmlarni o'rganishda asosiy vosita hisoblanadi. Arab tili ilmi musulmon olimlari tomonidan juda qadimdan rivojlantirilgan. Nahv (sintaksis), sarf (so'z yasalishi), balog'at va

boshqa til ilmlari arab tilini to'g'ri o'rganish va tushunishga yordam beradi.

Arab tilining ahamiyati faqat diniy sohada emas, balki ilm-fan va adabiyot rivojida ham katta o'rin tutadi. Shuningdek, arab tili xalqaro tillardan biri bo'lib, hozirgi kunda ko'plab

davlatlarda rasmiy til sifatida qo'llaniladi. U Birlashgan Millatlar Tashkilotining ham rasmiy tillaridan biri hisoblanadi. Shu sababli arab tilini o'rganish ilmiy, madaniy va ijtimoiy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi.

Jamoliddin Abu Amr Usmon ibn Umar ibn Abu Bakr ibn Yunus ibn Hojib al-Kurdiy al-Isnavi ad-Duniyiniy al-Malikiydir. Otasi al-Amir Izzuddin Muso as-Salohiy uchun hojib (ya'ni saroy qo'riqchisi) bo'lgan.

Misrning Sa'id (Yuqori Misr) hududida hijriy 570 yilning oxirlarida tug'ilgan. So'ng hali kichik yoshdalgida otasi bilan Qohiraga ko'chib o'tgan. U yerda Qur'onni yod olgan, so'ng Imom Molik mazhabi asosida fiqhni chuqur o'rgangan. Keyin arab tili va qiroatlarni o'qib, ularni puxta egallagan.

Qiroat ilmini al-G'aznaviy va ash-Shotibiydan o'qigan. Hadisni al-Busiriy va boshqalardan eshitgan. Fiqhni esa Abu Mansur al-Abyoriy va boshqa ulamolardan olgan.

Damashqqa kirib, Abu al-Qosim Ibn Asokirdan hadis eshitgan. Ilm bilan mashg'ul bo'lishni lozim tutgan, hatto bu yo'lda masal (ibrat) bo'ladigan darajaga yetgan.

O'qigan fanlarida yuksak darajada peshqadam bo'lgan va ayniqsa usul ilmi hamda arab tilida nihoyatda mukammallikka erishgan. Ko'pincha e'tiborini arab ilmi tomon qaratgan va nahv (sintaksis)da yetuk alloma bo'lib, zamonasining ulug' kishilaridan biriga aylangan.

Damashqqa bir necha bor b'lgan. Oxirgi bo'lishi hijriy 617 yil bo'lib, u yerda qiroatlar va arab tili bo'yicha mudarrislik qilgan.

Hijriy 633 yilda al-Karak (Karak qal'asi)ga borib, Malik an-Nosir uchun mudarrislik qilgan.

U, Sulton al-Malik as-Solih Ismoilning salibchilarga qarshi jihoddan chekinishi, ular bilan sulh tuzishi va yomon siyosati masalasida uni tanqid qilgan al-Izz ibn Abd as-Salom safida bo'lgan. Shuning uchun unga Damashqdan chiqib ketish buyurildi. Hijriy 638 yilda u yerdan chiqdi va yana Misrga qaytdi.

U yerda al-Madrasah al-Foziliyyada dars bera boshladi, ash-Shotibiy o'rniga o'tirdi va talabalarga ilm ulashdi.

So'ng Iskandariyada istiqomat qilish uchun yo'l oldi, biroq ko'p o'tmay vafot etdi.

Ibn Hojib o'z davrining yetuk allomalari va ilm peshvolaridan ta'lim oldi. Ulardan ilm olgan shayxlaridan ba'zilar quyidagilar:

1. *Ash-Shotibiy*

Abu al-Qosim Firoh ibn Xalaf ar-Ru'ayniy, qiroat imomi va «ash-Shotibiyya» asari sohibi. Hijriy 538 yilda tug'ilgan. Ibn al-Hojib undan ba'zi qiroatlarni o'qigan, undan «at-Taysir» va «ash-Shotibiyya»ni eshitgan hamda uning qo'lida tarbiya topgan. Hijriy 590 yilda vafot etgan.

2. *Al-Busiriy*

Hibatulloh ibn 'Ali ibn Mas'ud al-Ansoriy al-Kotib. Hijriy 506 yilda tug'ilgan. O'z zamonasining imomlaridan bo'lgan. Hijriy 598 yilda vafot etgan.

3. *Al-G'aznaviy*

Abu al-Fadl Shihobuddin Muhammad ibn Yusuf ibn 'Ali. Hijriy 522 yilda tug'ilgan. Ibn al-Hojib uning huzurida barcha qiroatlarni o'qigan. Hijriy 599 yilda vafot etgan.

4. *Ibn Asokir*

Al-Qosim ibn al-Hofiz Abu al-Qosim ibn al-Hasan ad-Dimashqiy (Tug'ilgan yili matnda davom etadi.)

(527 h.) – hadis sohibi, taqvodor va ma'rifatli zot edi. Ibn al-Hojib undan hadis eshitgan. (598 h.) yilda vafot etgan

5. *Abu Jud*

G'iyos ibn Foris ibn Sakan al-Lahmiy al-Iskandariy al-Muqri' ad-Darir. Hijriy 518 yilda tug'ilgan. Misr diyorida qiroat shayxi bo'lgan. Dindor, fazilatli, adabli va kamtar inson edi. Ibn al-Hojib uning huzurida barcha qiroatlarni o'qigan. Hijriy 605 yilda vafot etgan.

6. *Al-Abyoriy*

Abu al-Hasan 'Ali ibn Ismoil. Hijriy 557 yilda tug'ilgan. Ulamol va imomlar ichida yetuklardan bo'lib, usul, fiqh va kalom ilmlarida peshqadam edi. Ibn al-Hojib undan fiqh ilmini olgan. Hijriy 618 yilda vafot etgan.

7. *Abu al-Hasan Taqiyuddin 'Ali ibn 'Abdulloh ash-Shaziliy*

Shaziliya tariqatining rahbari, avliyolar imomi. Hijriy 656 yilda vafot etgan.

8. *Ibn Yasin*

Abu al-Hasan 'Ali ibn 'Abdulloh ibn Yasin al-Kinaniy al-'Asqalaniy an-Nasiy, «Ibn al-Ballan» nomi bilan mashhur. Ibn al-Hojib undan hadis eshitgan. Hijriy 636 yilda vafot etgan.

9. *Umm 'Abd al-Karim Fotima bint al-Muhaddis Abu al-Hasan al-Balansi al-Ansoriy*

Hijriy 600 yilda vafot etgan.

10. *Abu al-Yumn Zayd ibn al-Hasan ibn Zayd al-Kindi al-Bag'dodiy*

Hijriy 613 yilda vafot etgan.

Ibn al-Hojibning ilmidan juda ko'p talabalar foyda olishgan. Ularning aksariyati o'z davrining yetuk imomlari bo'lib yetishgan:

- *Al-Munziriy*: Zakiyuddin Abu Muhammad. Buyuk hadis olimi (Hofiz), Shayxul Islom. 656-hijriy yilda vafot etgan.
- *Ibn Molik*: Jamoluddin Abu Abdulloh. «Alfiya» muallifi, nahv ilmi imomi. Ibn al-Hojibning darslarida qatnashgan. 672-hijriy yilda vafot etgan.
- *Ibn al-Munayyir*: Nosiruddin Abu al-Abbos. Iskandariyalik buyuk olim. 683-hijriy yilda vafot etgan.
- *Al-Qorofiy*: Abu al-Abbos Ahmad bin Idris. Molikiy fiqhi va usul ilmi bo'yicha dunyoga mashhur olim. 684-hijriy yilda vafot etgan.
- *Radiyuddin al-Qustantiniy*: Arab tili imomlaridan biri, taqvodor olim. 695-hijriy yilda vafot etgan.
- *Ibn Mili*: Najmuddin Ahmad. Aqliy ilmlar bilimdoni. 699-hijriy yilda vafot etgan.
- *Sharafuddin ad-Dimyatiy*: Buyuk hofiz va nasabshunos olim. 705-hijriy yilda vafot etgan.
- *Al-Malik an-Nosir Dovud*: Damashq hukmdori. Ibn al-Hojibdan «Al-Kofiya»ni o'qigan va uni she'riy shaklga solgan. 655-hijriy yilda vafot etgan.
- *An-Nasibiy*: Abu Abdulloh al-Ba'labakiy. Mohir qiroat olimi. 695-hijriy yilda vafot etgan.

- *Abu Muhammad Abdulkariym al-Iskandaroniy*: Fiqh va usul ilmi imomi. 612-hijriy yilda vafot etgan.
- *Vajihuddin Mansur al-Hamadoni*: 673-hijriy yilda vafot etgan.
- *Az-Zovoviy al-Muqri'*: Damashqning bosh qiroat olimi. 681-hijriy yilda vafot etgan.
- *Nosiruddin Ahmad bin al-Munayyir*: 683-hijriy yilda vafot etgan.
- *Ali bin Muhammad bin al-Munayyir*: Akasidan va Ibn al-Hojibdan fiqh o'rgangan. 695-hijriy yilda vafot etgan.

Ibn Hojib ko'plab ilmlar bo'yicha ko'p sonli asarlar yaratgan. Uning asarlarining aksariyati, xususan «Muxtasar»lari (qisqartma to'plamlari) olimlar va tolibi ilmlarning diqqat markazida bo'lib kelgan.

«I'robu ba'zi minal Qur'anil Aziym»: Qur'oni Karimning ba'zi qismlari i'robi (grammatik tahlili).

«Al-Amoliy»: Unda Zamaxshariyning «Al-Mufassal» asaridagi ba'zi o'rinlar, «Al-Kofiya»dagi murakkab masalalar, qoidalar, ta'riflar, Qur'on oyatlari i'robi va turli she'riy dalillar haqida so'z boradi.

«Al-Iyzoh fi sharhil Mufassal»: Zamaxshariyning «Al-Mufassal» asariga yozilgan sharh bo'lib, muallif u bilan ko'plab ilmiy bahslar yuritgan.

«Jomi'ul ummahot»: Molikiy mazhabi fiqhi tarmoqlari (furu' al-fiqh) haqidagi asar.

«Jamolul arab fi ilmil adab»: Bu haqda Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).

«Zayl ala tarixi Ibn Asokir»: Ibn Asokirning tarix kitobiga yozilgan ilova.

«Risola fil ushr»: «Ushr» (o'ndan bir qismi) so'zining qo'llanilishi haqidagi kichik risola.

«Ash-Shofiya»: Sarf (morfologiya) ilmi bo'yicha yozilgan fundamental asar. Unga yozilgan sharhlarning sanog'iga yetib bo'lmaydi, eng muhimlari Radiyuddin al-Astrobodiy va al-Jorabardiy sharhlaridir.

«Sharhush Shofiya»: Suyuti y zikr qilgan asar (as-Suyuti, n.d.).

«Sharhul Kofiya»: «Al-Kofiya»ga yozgan qisqa sharhi bo'lib, unda iboralarni ochib bergan va e'tirozlarga javob qaytargan. Ba'zi

kitoblarda «Al-Imlo ala al-Muqaddima» deb nomlangan va Istanbulda 1311-hijriy yilda chop etilgan.

«Sharhul Muqaddimatil Jazuliya»: Nahv (grammatika) ilmi bo'yicha.

«Sharhul Vofiya nazmil Kofiya»: Nahv ilmi bo'yicha.

«Sharhu kitobi Sibavayh»: Hoji Xalifa va Boboniy zikr qilishgan (Hoji Xalifa, n.d.; al-Boboniy, n.d.).

«Aqidatul Ibn al-Hojib»: Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).

«Uyunu-l-adilla»: Usulul fiqhga oid bo'lib, «Al-Muntaho» asarining qisqartmasi (muktasari).

«Al-Qasidat-ul muvashshaha»: Ayol jinsidagi (muannas) bo'lib, lekin muannaslik belgisi bo'lmagan so'zlarni jamlagan 23 baytli she'riy asar.

«Al-Kofiya»: Nahv ilmi haqidagi asar bo'lib, u mashhur arab tilida yozilgan matnlardan biri hisoblanadi.

«Kitobun fil qiroat»: Ibn Farhun zikr qilgan (Ibn Farhun, n.d.).

«Muktasar al-Muntaho»: Usulul fiqh ilmining ustunlaridan biri bo'lgan asar bo'lib, unga juda ko'p sharh va hoshiyalar yozilgan.

«Al-Masail ad-Dimashqiya»: «Al-Amoliy» asarida zikr qilingan.

«Mu'jamush Shuyux»: Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).

«Al-Maqсадul Jaliyl ila ilmil Xaliyl»: Aruz (she'r o'lchovlari) ilmi haqidagi 171 baytli nazm.

«Al-Muktafiy lil muftadiy»: Abu Ali al-Forsiyning «Al-lysoh» asariga sharh.

«Muntahas-su'al val amal fi ilmayil usuli val jadal»: Usulul fiqhga oid kitob.

«Al-Vofiya fi nazmil Kofiya»: «Al-Kofiya»ning 980 baytli nazmiy (she'riy) ko'rinishi.

Abu Shoma: «U ilmning ruknlaridan biri edi. Ishonchli, hujjat, kamtar, o'ta iffatli, hayoli, insofli, ilm va ahliga muhabbatli, sabrli inson edi».

Ibn Farhun: «U alloma, o'z tengqurlarining peshvosi bo'lib, ma'nolarning tubidagi durdonalarini chiqarib berar edi.

Molikiy mazhabida faqih bo'lgan» (Ibn Farhun, n.d.).

Ibn al-Hojib haqidagi ushbu ma'lumotlarni tahlil qilishda yoki boshqa sahifalarni tarjima qilishda yana yordam kerakmi?

Ibn al-Hojib Iskandariya shahrida vafot etgan:

Vaqt: 646-hijriy yilning 26-shavvolida, payshanba kuni vafot etgan (ba'zi manbalarda sha'bon oyi deyilgan).

Dafn etilgan joyi: Iskandariya tashqarisidagi «al-Manara» va shahar o'rtasidagi qabristonga dafn qilingan.

Marsiya: Shogirdi Ibn al-Munayyir u kishining vafotiga bag'ishlab ta'sirli she'riy marsiya yozgan.

«Ey umrining oxirida mag'rur bo'lgan inson, kel Imom Abu Amr (Ibn al-Hojib) qabriga... Bu qabrda ilm, adab va fazlni ko'rasan».

Allomaning yuqorida keltirilgan asarlari orasida nahv ilmiga doir mashhur asari Kofiya asari bo'lib unga yozilgan sharhlar soni 100 dan oshadi.

Quyida ba'zilari keltiriladi.

1. Al-Amoliy (Musannifning o'z sharhi): «Dorat-tiboat al-omira»da qadimiy nashrda chop etilgan. Ushbu sharhga bir qancha hoshiyalar yozilgan bo'lib, jumladan:

Najmiddin al-G'azziy hoshiyasi: Uning bir nusxasi Hindiston kutubxonasida saqlanadi.

Badriddin as-Sinfiy al-Buriniy hoshiyasi: Muallif 1024-hijriy yilda vafot etgan.

Sayyid ash-Sharif al-Jurjoni hoshiyasi: Eng muhim hoshiyalardan biri bo'lib, muallif 816-hijriy yilda vafot etgan.

2. «An-Nihoya fi sharhi-l-Kofiya»: Ahmad ibn al-Husayn ibn al-Xaboz asari (vafoti 639-h.).

3. Ibn Ya'ish al-Mavsiliy sharhi: Ya'ish ibn Ali asari (vafoti 643-h.). Bag'dodiy bu haqda «Al-Xizona» asarida zikr qilgan.

4. Fazl ibn Abus-Sa'd al-Usayfriy sharhi: VII asr olimlaridan.

5. «Al-Masolik fiy sharhi Kofiyati Ibni-l-Hojib»: Muhammad ibn Hamza ibn Abu-n-Najm al-Yamaniy asari (vafoti 656-h.dan keyin).
6. Mavhub ibn Qosim ash-Shofe'iy sharhi: (vafoti 665-h.).
7. Nosiruddin at-Tusiy sharhi: (vafoti 672-h.).
8. Mansur ibn Falloh al-Yamaniy sharhi: (vafoti 680-h.).
9. Qoziy Abdulloh ibn Umar al-Bayzoviy sharhi: (vafoti 685-h.).
10. Radiyuddin Muhammad ibn al-Hasan al-Astarobodiy sharhi: (vafoti 686-h.). Bu sharhlar ichida eng mashhuri bo'lib, keyingi aksar sharihlar va hoshiya mualliflari aynan shu asarga tayanganlar.
11. Abdulqodir ibn Umar al-Bag'dodiy sharhi: (vafoti 1093-h.). Muallif o'zining «Xizonat al-adab» nomli qomusiy asarida «Kofiya»ning shohidlarini (isbot dalillarini) sharhlagan. Ushbu asar bir necha bor nashr etilgan bo'lib, ularning eng afzali va ishonchlisi 1397-hijriy yilda Abdussalom Horun tomonidan tahrir qilingan nashridir.
12. Badruddin Muhammad ibn Muhammad ibn Molik sharhi: (vafoti 686-h.).
13. Izzuddin Abdulaziz ibn Zayd al-Mavsiliy (Ibn al-Quvvos nomi bilan mashhur) sharhi: (vafoti 694-h.).
14. Abdulloh ibn Ali (Falak al-Ulo an-Nuvayriy nomi bilan mashhur) sharhi: (vafoti taxminan 700-h.dan keyin).
15. «Ash-Shofiya fiy silki-l-Kofiya»: Umar ibn Dovud al-Qodiriy asari (vafoti taxminan 700-h.).
16. «Taqziy al-vojib fiy ar-raddi 'ala Ibni-l-Hojib»: Abu Is'hoq Ibrohim ibn Ahmad al-Ansoriy asari (vafoti 709-h.). Suyutiy bu asarni zikr qilgan.
17. «Al-Kifoza 'ala-l-Kofiya»: Fazlulloh ibn Abdulhamid al-Fazil az-Zavzaniy asari (vafoti 710-h.dan keyin).
18. «At-Tuhfa as-Sofiya fiy sharhi-l-Kofiya»: Muhammad ibn Husayn ar-Ru'us asari (vafoti 713-h.dan oldin).
19. «Ash-Sharh al-Kabir»: Ruknuddin ibn Radiyuddin al-Astarobodiy asari (vafoti 715-h.). Ushbu asar 1983-yilda nashr etilgan.
20. «Ash-Sharh al-Mutavassit»: Muallifning (Ruknuddin al-Astarobodiy) o'rta hajmdagi sharhi.
21. «Ash-Sharh as-Sog'ir»: Muallifning (Ruknuddin al-Astarobodiy) kichik hajmdagi sharhi.
22. Ruknuddin Ali ibn al-Fazl al-Hadisiy sharhi: (vafoti 715-h.).
23. Badruddin Muhammad ibn Ya'qub (Ibn an-Nahviya nomi bilan mashhur) sharhi: (vafoti 718-h.).
24. Jaloluddin Ahmad ibn Ali al-G'ijduvoni al-Buxoriy sharhi: (vafoti taxminan 720-h.).
25. Abdulaziz ibn Zayd ibn Juma ibn al-Quvvos al-Mavsiliy sharhi: (vafoti 726-h.). Suyutiy ushbu asarni zikr qilgan.
26. «G'oyat amoni-t-tolib» yoki «Tuhfat at-tolib fiy sharhi Kofiyati Ibni-l-Hojib»: Najmuddin Ahmad ibn Muhammad al-Qumuli ash-Shofe'iy asari (vafoti 727-h.).
27. «Tuhfat at-tolib va bug'yat ar-roq'ib fiy ma'rifati Kofiyati Ibni-l-Hojib»: Bu ham al-Qumuli qalamiga mansub bo'lib, uni Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).
28. Faxruddin Ahmad al-Jiyliy al-Asbahbazi sharhi: (vafoti 729-h.dan keyin).
29. Badruddin Muhammad ibn Ibrohim ibn Jamoa sharhi: (vafoti 733-h.).
30. Mahmud ibn Muhammad al-Araniy as-Saknoniy sharhi: (vafoti 734-h.dan keyin). Bu haqda Hoji Xalifa zikr qilib o'tgan (Hoji Xalifa, n.d.).
31. «At-Tuhfa ash-Shafiya fiy sharhi-l-Kofiya»: Taqiyuddin Ibrohim an-Niyliy al-Bag'dodiy asari.
32. «Shukuk 'ala-l-Hojibiya»: Ahmad ibn Hasan al-Jorabardiy asari (vafoti 746-h.).
33. «Mabsut al-ahkom fiy tashiyhi ma yata'allaqu bi-l-kalimi va-l-kalom»: Tojuddin Ali ibn Abdulloh al-Ardabiliy at-Tabriziy asari (vafoti 746-h.).

34. «Al-Azhor as-Safiya sharhu-l-Kofiya”: Al-Muayyad Billoh Yahyo ibn Hamza al-Yamaniy asari (vafoti 749-h.).
35. Tojuddin Ahmad ibn Abdulqodir al-Qaysiy (Ibn Umm Maktum nomi bilan mashhur) sharhi: (vafoti 749-h.). Bu haqda Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).
36. Abus-Sano Mahmud ibn Abdurahmon al-Asbahoniy sharhi: (vafoti 749-h.).
37. «Sharhu-l-Kofiya”: Muhammad ibn Ali al-Irbiliy al-Mavsiliy asari (vafoti 755-h.). Bu haqda ham Boboniy zikr qilib o'tgan (al-Boboniy, n.d.).
38. «Al-Jumal al-hodiya sharhu-l-Muqaddima al-Kofiya”: Tohir ibn Ahmad asari.
39. Ahmad ibn Umar ibn Hilol ar-Raba'iy sharhi: (vafoti 795-h.). Bu haqda Muhammad Maxluf zikr qilgan.
40. «Al-Hodiya ila hilli-l-Kofiya”: Abdulloh ibn Ali ibn Muhammad (Falak al-Ulo at-Tabriziy nomi bilan mashhur) asari. Bu haqda Hoji Xalifa zikr etgan (Hoji Xalifa, n.d.).
41. «Al-Asror as-sofiya va-l-xulosa ash-shofiya fiy kashfi ma'oniyy al-Kofiya”: Ismoil ibn Ibrohim ibn Atiyya an-Najroniy asari (vafoti 795-h.).
42. «Al-Muvashshah sharhu-l-Kofiya”: Muhammad ibn Abu Bakr al-Xabiziy asari (vafoti 801-h.). Ushbu sharhga bir qancha hoshiyalar yozilgan bo'lib, jumladan:
 - a) Sayyid ash-Sharif al-Jurjoniy hoshiyasi: (vafoti 816-h.). Ushbu hoshiya qadimda Dehlida 1285-hijriy yilda chop etilgan.
 - b) Shamsuddin Ahmad ibn Ismoil al-Kuroniy hoshiyasi: (vafoti 893-h.).
 - c) «Al-Munahha”: Mutahhar ibn Ali ad-Zimadiy asari (vafoti 1048-h.).
 - d) «Uddat al-murashshih li-tahqiqi-l-Muvashshah”: Muhsin ibn Abdulkarim al-Yamaniy asari (vafoti 1266-h.).
43. Nosiruddin Ahmad ibn Muhammad al-Iskandarony (Ibn at-Tansiy nomi bilan mashhur) sharhi: (vafoti 801-h.). Bu haqda Muhammad Maxluf zikr qilgan.
44. Tojuddin Ahmad ibn Mahmud al-Asfayidiy al-Ardabiliy sharhi: (vafoti 807-h.).
45. «Al-Manohil as-sofiya fiy halli-l-Kofiya”: Muhammad ibn Muhammad al-Asadiy az-Zubayriy al-Ayzariy al-Maqdisiy asari (vafoti 808-h.). Bu haqda Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).
46. «Ma'unat at-tolib fiy sharhi Kofiyati Ibni-l-Hojib”: Ali ibn Muhammad ibn Hutil al-Yamaniy asari (vafoti 812-h.).
47. Mas'ud ibn Yahyo al-Kashshofiy sharhi: (vafoti 814-h.dan keyin).
48. «Sharh-i Keyboiy”: Sayyid ash-Sharif al-Jurjoniyning fors tilidagi sharhi (vafoti 816-h.).
49. Yusuf ibn Ahmad an-Nizomiy sharhi: (vafoti 824-h.dan keyin).
50. «Al-Burud az-zofiya va-l-uqud as-sofiya”: Lutfulloh (yoki Ali) ibn Muhammad ibn Abul Qosim al-Hadiy al-Yamaniy asari (vafoti 837-h.).
51. «Al-Ma'ofiya sharhu-l-Kofiya”: Shihobuddin Ahmad ibn Umar ad-Davlatobadiy al-Hindiy asari (vafoti 848-h.).
52. Ya'qub ibn Ahmad (Ibn Avaz ar-Rumiy nomi bilan mashhur) sharhi: (vafoti 850-h.). Bu haqda Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
53. «Kashfu-l-vofiya fi sharhi-l-kofiya»: Sirojuddin Muhammad bin Umar al-Halabiy asari. Vafot sanasi: (h., 850).
54. «Sharhu Kamoliddin Muhammad bin Muhammad an-Nuvayriy»: Vafot sanasi: (h., 857). Uni al-Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).
55. «Ash-shofiya sharhu-l-kofiya»: Ali bin Ibrohim al-Juvaymiy ash-Sheroziy asari. Vafot sanasi: (h., 863).
56. «Avfa-l-vofiya»: Hoji Bobo bin Ibrohim at-Tusiy asari. Vafot sanasi: (h., 870).
57. «Sharhu Alauddin al-Bistomiy»: «Musannifak» nomi bilan mashhur. Vafot sanasi: (h., 875).

58. «Izohu-l-ma'oniyy as-sunniyya min alfazi-l-hojibiyya»: Alamuddin Qosim bin Yusuf bin Muovaza asari. Vafot sanasi (h., 879) keyin.
59. «Al-lfsoh sharhu-l-kofiya»: Alouddin Ali bin Muhammad al-Qushchi asari. Vafot sanasi: (h., 879).
60. «Avfa-l-vofiyya sharhu-l-kofiya»: Ahmad bin Ibrohim al-Halabiy asari. «Sibt ibn al-Ajami» nomi bilan mashhur. Vafot sanasi: (h., 884). Uni al-Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).
61. «Al-Favoid ad-Ziyoiyya»: Mulla Abdurahmon bin Ahmad al-Jomiy asari. Vafot sanasi: (h. 898-yil). Va aynan mana shu bizning (qo'lingizdagi) kitobdir.
62. «Minhoju-t-tolib fi kashfi ma'oniyy kofiya Ibn al-Hojib»: Ahmad bin Muhammad al-Rassos al-Yamaniyy asari.
63. «Sharhu Mahmud bin Adham»: Taxminan h. 900-yilda vafot etgan.
64. «Sharhu Ali bin Yusuf al-Fanariyy ar-Rumiyy»: Vafot sanasi: (h., 903). Uni al-G'azziy zikr qilgan.
65. «Sharhu Xolid bin Abdulloh al-Azhariyy»: Vafot sanasi: (h., 905).
66. «Sharhu lyso bin Muhammad as-Safaviyy al-Ijjiyy»: Vafot sanasi: (h., 906).
67. «Forscha sharh»: Muiniddin Muhammad bin Abdulloh az-Zamajiy al-Isfaroiniy al-Haraviyy asari. Vafot sanasi: (h., 915). Uni al-Boboniy zikr qilgan.
68. «Al-La'oli as-sofiyya fi silki ma'oniyy alfazi-l-kofiya»: Abdulloh bin Yahyo an-Noziriy asari. Vafot sanasi: (h., 920) (al-Boboniy, n.d.).
68. «Sharhu Abdulloh bin Niyoziy ash-Shabashiriy al-Ajamiyy»: Vafot sanasi: (h., 926). Uni al-G'azziy zikr qilgan.
69. «Kashfu-l-haqoiq fi sharhi-l-kofiya»: Hakim Shoh Muhammad bin Muborakshoh al-Haraviyy ar-Rumiyy asari. Vafot sanasi: (h. 928-yil). Uni al-Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).
70. «Tahzibu-l-kofiya»: Ahmad bin Ali bin Alouddin al-Qoriyy asari. Vafot sanasi: (h., 940). Uni al-G'azziy zikr qilgan.
71. «Tahzib va sharhu-l-kofiya»: Muhiyuddin Muhammad bin Mahmud al-Mag'loviyy al-Vafoiy ar-Rumiyy asari. Vafot sanasi: (h., 940). Uni al-Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).
72. «Sharhu Isomuddin Ibrohim bin Muhammad bin Arabshoh al-Isfaroyiniyy»: Vafot sanasi: (h. 944-yil). Bu asar qadimda (h., 1256) Turkiyada chop etilgan va unga bir qancha hoshiyalar (izohlar) yozilgan, jumladan:
- lyso bin Muhammad as-Safaviyy al-Ijjiyy hoshiyasi (vafoti: h., 955). Uning bir nusxasi Berlinda 6586-raqam ostida saqlanadi.
 - Shihobuddin Ahmad bin Qosim al-Abbadiyy hoshiyasi (vafoti: h., 994). Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
 - Muhammad Amin Abdulhay al-Askadariyy hoshiyasi (vafoti: h., 1149).
 - Muhammad bin Muso al-Quduqiyy ad-Dog'istoniy hoshiyasi.
73. «Sharhu Muhammad bin Muhammad al-Hanafiyy»: «Qozizoda» va «Mayram Ko'sa» nomi bilan mashhur. Vafot sanasi: (h. 957-yil). Uni al-Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).
74. «Fathu-l-fattah»: Shamsuddin bin Kamoluddin asari. Vafot sanasi: (h. 972-yildan) keyin. Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
75. «Misbohu-r-rog'ib va miftahu haqiqi-l-ma'arib»: Muhammad bin Izzuddin al-Muayyadning asari. Vafot sanasi: h. 973-yil.
76. «Sharhu Ahmad bin Muhammad al-Halabiy»: «Ibn al-Mulla» nomi bilan mashhur. Nahv (grammatika) ilmiga oid ushbu asarni Hoji Xalifa zikr qilgan. Vafot sanasi: h. 990-yil (Hoji Xalifa, n.d.).
77. «Sharhu Abi Muhammad Muhammad bin Ali at-Toiy».
78. «Turkcha sharh»: Mavlo Sudiy al-Busnaviy afandining asari. Vafot sanasi: h. 1005-yil.

79. «Sharhu Husayn bin Hasan al-Xalxoliy»: Vafot sanasi: h. 1014-yil.
80. «Sharhu Hasan bin To'rxon al-Aqhisoriy al-Busnaviy»: «Bil-Kofiy» (Kofiya bilan) nomi bilan mashhur. Vafot sanasi: h. 1025-yil. Uni Kahhola zikr qilgan (Kahhola, n.d.).
81. «Turkcha sharh»: Kamoluddin - «Oq Qafton» nomi bilan mashhur bo'lgan olimning asari. Vafot sanasi: h. 1028-yildan keyin. Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
82. «Tuhfatu zavil-albob fi ilmil-e'rob»: Al-Mansur Billoh al-Qosim bin Muhammadning asari. Vafot sanasi: h. 1029-yil.
83. «Bug'yatu-t-tolib va munyatu-r-rog'ib sharhu kofiyati Ibn al-Hojib»: Ahmad bin Muhammad al-Xolidiy al-Yamaniyning asari. Vafot sanasi: h. 880-yil.
84. «Turkcha sharh»: Mavlo Ismoilning asari. Vafot sanasi: h. 1041-yil. Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
85. «Sharhu Muhammad bin Izzuddin bin Muhammad»: Yamandagi muftiy asari. Vafot sanasi: h. 1050-yil.
86. «Al-Mavahibu-l-vofiya sharhu-l-kofiya»: Al-Hasan bin Ahmad al-Jalol asari. Vafot sanasi: h. 1084-yil.
87. «Sharhu Ni'matulloh bin Abdulloh al-Musaviy at-Tustariy al-Jazoiniy»: Vafot sanasi: h. 1112-yil.
88. «Al-As'ilatu-l-qutbiyya 'ala abyati Ibni-l-Hojib»: «An-Nafsu-l-qudsiyya» (Muqaddas nafs) sohibi Xizr bin Ilyos al-Kamuljunaviy asari. Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
89. «At-Tuhfatu-l-vofiya»: Taqiyyuddin Ibrohim bin Hasan an-Nahviy at-Toiy asari. Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
90. «Mu'rabu-l-kofiya»: Muhammad bin Idris al-Mar'ashiy asari. Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
91. «Sharhu Hasan Rost»: Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
92. «Sharhu Husayn Azmiy-zoda».
93. «Sharhu Bahauddin Muhammad bin Tojuddin al-Isfahoniy»: «Al-Fozil al-Hindiy» nomi bilan mashhur. Vafot sanasi: h. 1137-yil. Uni al-Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).
94. «Al-Favoidu-sh-shofiya 'ala i'robi-l-kofiya»: Husayn bin Ahmad Zayniy-zoda asari. Vafot sanasi: h. 1168-yil.
95. «Lomi'u-l-g'umud» (fors tilida): Abdu-n-Nabiy bin Abdu-r-Rasul Nukriy asari. Vafot sanasi: h. 1173-yildan keyin.
96. «Muvasilu-t-tullab ila kofiyati-l-i'rob»: Abdulloh bin Muhammad an-Nahmiy asari.
97. «Sharhu Muhammad Hadi bin Muhammad Solih al-Mozandarony».
98. «Sharhu bil-forsiyya» (forscha sharh): Abdulvohid bin Ibrohim Qutb asari.
99. «Hallu tarkibi-l-kofiya»: Muhammad Husayn Kokilu-siy asari.
100. «Sharhu Muhammad bin Said Xon».
101. «At-Tuhfatu-l-xodimiya»: Muhammad Shuayb Bujuriy Kobuliy asari.
102. «Hallu tarkibi-l-kalom» (fors tilida): Burhonuddin bin Shihobuddin Jomiy asari.
103. «Shaqoiqu-l-motalib fi sharhi kofiyati Ibni-l-Hojib»: Muhammad Taqiy bin Hasan al-Kozimiy asari. Vafot sanasi: h. 1306-yil.
104. «Al-Vofiya sharhu-l-kofiya»: Ibrohim bin Muhammad at-Tavuliy ar-Rabotiy asari. Vafot sanasi: h. 1311-yil.
105. «Tas-hilu-l-kofiya»: Muhammad bin Abdulhaq bin Muhammad Fazl al-Umariy al-Xayrobodiy asari. Vafot sanasi: h. 1316-yil.
106. «Tahriru-l-kofiya»: Sinbat Kashmiriy asari.
107. «Minhoju-t-tullab ila tahqiqi kofiyati Ibni-l-Hojib»: Ahmad bin Muhammad bin Ali ar-Rassos asari. Vafot sanasi: h. 825-yildan keyin.
108. «Al-lfsoh fi i'robi-l-kofiya».
109. «Kifayatu-l-afiya sharhu-l-kofiya».
110. «Sharhu Najmiddin ar-Rizo».
111. «Avnu-l-vofiya fi sharhi-l-kofiya»: Kamol bin Ali bin Is-hoqing «Al-Vofiya sharhu-

- I-kofiya» asari shohidlariga (dalillariga) yozgan sharhi.
112. «Ad-Durratu-l-bayzo»: Ba'zi keyingi davr olimlarining asari. Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
 113. «Sharhu Muhammad al-Borudiy».
 114. «An-Najmu-th-thoqib 'ala kofiyati Ibni-l-Hojib»: Saloh bin Ali bin al-Qosim al-Hasaniy asari. Bu otasining «Al-Burudu-z-zofiya» sharhiga yozilgan tahzibidir.
 115. «Hashiya 'ala sharhi diybaajati-l-kofiya»: Fozil Amir hoshiyasi.
 116. «Sharhu-l-Faqo'iy».
 117. «Hallu tarkibi-l-kofiya» (fors tilida): Burhonuddin bin Shihobuddin Jomiy asari.
 118. «Sharhu masoili-l-kuhl min al-kofiya»: Shamsuddin al-Kaysariy asari.
 119. «Sharhu bit-turkiy li-Surudiy» (Surudiyning turkcha sharhi).
 120. «Sharhu Muhammad bin Hasan ar-Ruvasiy».
 121. «Sharhu Is-hoq bin Muhammad bin al-Amid»: «Kabir ad-Dehlaviy» nomi bilan mashhur. Uni al-Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).
 122. «Sharhu-l-Barla'iy»: Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
 123. «Sharhu Sa'd bin Ahmad at-Taballiy».
 124. «Al-lzoh»: Rodus-zoda asari.
 125. «Al-Mavaridu-l-azbatu-s-sofiya fi sharhi kofiyati-l-vofiya»: Yusuf al-Adamiy asari.
 126. «Murdiyu-r-Rizo»: Husayn bin Muinuddin al-Ubaydiy asari. Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
 127. «Sharhu kofiyati zu-l-arab al-muhabba fi 'ilmi-l-arab».
 128. Fransiya Milliy kutubxonasida (4057-raqam ostida) bir sharh mavjud bo'lib, uning nomi «Naylu-l-motalib val-ma'arib fi sharhi kofiyati Ibni-l-Hojib»dir.
- Taxminlarga ko'ra, bu Muhammad bin Ahmad 'Alish (vafoti: h., 1299) asari bo'lishi mumkin. «Sharhu-l-Vofiya» muhaqqiqi (tadqiqotchisi) esa Brukelmanga tayanib, bu asarni 'Alishga tegishli deb qat'iy ta'kidlagan.

Hindistondagi (Dehli) ilmiy muhitida bu asarga bo'lgan yuksak e'tibor ushbu asarning qiymatini yana bir bor ko'rsatadi.

«Al-Kofiya» sharhlarining hatto Parijdagi (Fransiya Milliy kutubxonasi) qo'lyozma fondlarida saqlanishi, asarning xalqaro ilmiy ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Forscha (118) va turkcha (120) sharhlarning davom etishi darslikning ko'p tilli muhitda o'qitilganini tasdiqlaydi.

Ushbu asarga yozilgan she'riy nazmiy asarlar quyidagilar.

1. «*Nihoyatu-l-motalib fi nazmi kofiyati Ibni-l-Hojib*»: Shamsuddin Abu Abdulloh al-G'azzoliy al-Kufiy asari.
2. *Abdurahmon bin Abdullatif bin Mazkur nazmi*: U hijriy sakkizinchi asr olimlaridan hisoblanadi. Uni Kahhola zikr qilgan (Kahhola, n.d.).
3. *Ibrohim an-Naqshbandiy ash-Shibishtariy nazmi*: Taxminan h. 900-yilda vafot etgan. Uning bir nusxasi Rampurda 26-raqam ostida saqlanadi. Unga Muhammad Afandi al-Ajamiy sharh yozgan.
4. *Mir Murtazo bin Muhammad ash-Sheroziy nazmi*: Vafot sanasi: h. 940-yil. Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
5. *Ismoil bin Ibrohim nazmi*: Vafot sanasi: h. 1016-yil. Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
6. «*Ash-shofiya nazmu-l-kofiya*»: Muhammad al-Baxshiy al-Bakfaluuniy al-Halabiy asari. Vafot sanasi: h. 1098-yil. Uni al-Muhibbiy zikr qilgan (al-Muhibbiy, n.d.).
7. *Qivoomuddin Muhammad bin Muhammad al-Qazviniy nazmi*: Vafot sanasi: h. 1115-yil. Uni al-Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).
8. «*Kifayatu-t-tolib fi nazmi kifayati Ibni-l-Hojib*»: Muhammad Ma'ruf bin Mustafu asari.
9. *Nudhiy al-Barzanjiy nazmi*: Vafot sanasi: h. 1254-yil. Ushbu nazmga Muhammad bin Odam al-Kurdiy al-Balkamiy (vafoti: h., 1252) sharh yozgan va uni «Misbohu-

I-xofiya sharhu nazmi kifayati-t-tolib» deb nomlagan.

Qisqartma (muktasar) asarlar

1. «*Lubbu-l-albab fi 'ilmi-l-i'rob*»: Nosiruddin Abdulloh bin Umar al-Bayzoviy asari. Vafot sanasi: h. 685-yil.
2. *Muktasar Burhonuddin Ibrohim bin Umar al-Ja'bariy*: Vafot sanasi: h. 732-yil. Uni Hoji Xalifa zikr qilgan (Hoji Xalifa, n.d.).
3. *Muktasar Isomuddin Ibrohim bin Muhammad al-Isfaroyiniy*: Vafot sanasi: h. 944-yil.
4. «*Al-Vofiya fi muktasari-l-kofiya*»: Fuzayl bin Alouddin al-Jamoliy al-Aqsaroyiy asari. Vafot sanasi: h. 991-yil. Uni al-Boboniy zikr qilgan (al-Boboniy, n.d.).

«Kofiya»da keltirilgan dalillar borasidagi asarlar

«Sharhu abyati-l-kofiya»: Ahmad bin Usmon al-Aqshahariy asari bo'lib grammatik qoidalarni isbotlash uchun keltirilgan she'riy dalillarga (shohidlarga) qaratilgan.

Bibliografik tadqiqot natijalari

Ushbu bibliografik tadqiqot natijasida quyidagilar aniqlandi:

- 116 ta sharh va hoshiyalar.
- 9 ta manzum (she'riy) variant.
- 4 ta yirik muktasar (qisqartma).

Xulosa

Xulosa qilib aytganda: «Al-Kofiya» kitobi juda ko'p ulamolar nazdida yuksak mavqega ega bo'ldi.

Asar Shom (Suriya), Misr, Hindiston, Rum (Turkiya) va ularga qo'shni bo'lgan barcha o'lkalarda keng tarqalgan. Ilm talabasi uchun

ushbu kitobni o'qish, dars qilish va yod olish asosiy mezon (me'yor) bo'lib qolgan.

«Al-Kofiya»ni o'qimagan va uning ma'nolarini chuqur anglamagan kishi – hatto u boshqa ilmlarda peshqadam bo'lsa ham – grammatika (nahv) fani bo'yicha dars berishga loyiq hisoblanmagan.

«Al-Kofiya» shunchaki darslik emas, balki asrlar davomida arab tili grammatikasining «oltin kaliti» bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, Mulla Jomiyning «Al-Favoid ad-Ziyoiya» sharhi bu zanjirning eng muhim bo'g'inidir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, Ibn Hojib o'z davrining yetuk faqih va qori bo'lishi bilan birga, arab tili nahvini ixcham va tizimli bayon etish bobida alohida maktab yaratdi. Uning «al-Kofiya» asari qoidalarning aniqligi va qamrovi bilan ajralib turib, keyingi avlod nahvchilari uchun asosiy manba bo'lib qoldi.

Asar atrofida shakllangan 116 dan ortiq sharh va hoshiya, manzum bayonlar hamda qisqartmalar «al-Kofiya»ning ilmiy nufuzi naqadar yuqori bo'lganini ko'rsatadi. Bu boy an'ana nafaqat arab dunyosida, balki fors va turkiy muhitlarda ham davom etib, asarning ko'p tilli ta'lim tizimiga singib ketganini namoyon etadi.

Movarounnahr ilmiy muhiti uchun esa «al-Kofiya»ning ahamiyati, ayniqsa, Abdurahmon Jomiyning «al-Favoid az-Ziyoiya» sharhi orqali yanada oshdi. Shu jihatdan Ibn Hojib merosini va unga yozilgan sharhlar silsilasini o'rganish mintaq ta'lim tarixini tushunishda muhim ilmiy qiymatga ega.

References:

1. Al-Babani, I. P. (n.d.). *Hadiyyat al-'arifin: Asma' al-mu'allifin wa athar al-musannifin* [Biographical dictionary of authors and their works].
2. Haji Khalifa. (n.d.). *Kashf al-zunun 'an asami al-kutub wa al-funun* [The removal of doubts concerning the titles of books and the sciences].
3. Ibn Farhun, B. al-D. (n.d.). *Al-Dibaj al-mudhahhab fi ma' rifat a'yan 'ulama' al-madhhab* [On the distinguished scholars of the Maliki school].
4. Kahhala, U. R. (n.d.). *Mu'jam al-mu'allifin* [Dictionary of authors].

5. Al-Muhibbi, M. A. (n.d.). *Khulasat al-athar fi a'yan al-qarn al-hadi 'ashar* [Biographical accounts of the notable figures of the eleventh Islamic century].
6. Al-Suyuti, J. al-D. (n.d.). *Bughyat al-wu'at fi tabaqat al-lughawiyyin wa al-nuhat* [Biographical dictionary of linguists and grammarians].